

М. Е. Козирева

Миколаївський державний університет

**ЗЕМЛЕВПОРЯДНА ТА ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА ПОЛІТИКА
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В НІМЕЦЬКИХ
НАЦІОНАЛЬНИХ РАЙОНАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
ЗА ЧАСІВ НЕПУ**

Проаналізовані особливості землеустроительной и переселенческой политики советской власти в немецких районах Юга Украины в 20-е гг. XX ст. Показана взаємозв'язь землеустроительных и переселенческих мероприятий с осуществлением немецкого национального районирования в регионе.

В умовах розбудови незалежної України історичний досвід запровадження на українському терені адміністративно-територіальних перетворень із врахуванням особливостей національних відносин в країні привертає посилену увагу суспільства. У зв'язку з цим наукову та практичну зацікавленість викликає дослідження різних аспектів розвитку німецьких національних районів, які існували в Україні в 20-30-ті рр. XX ст., в тому числі і особливості запровадження радянською владою в цих адміністративно-територіальних одиницях земельпорядної та переселенської політики за часів непу.

В останній період активно вивчаються питання, пов'язані з різними сферами життєдіяльності німецької етнічної групи на українському терені¹, однак відсутність дослідження, безпосередньо присвяченого з'ясуванню специфіки здійснення радянською владою в період непу земельпорядної та переселенської політики в південно-українських німецьких районах як національних адміністративно-територіальних одиниць, обумовила подальші наукові пошуки.

Із встановленням на Півдні України радянської влади значущим фактором соціально-економічного розвитку німецьких колоній регіону стала проблема землеустрою і землекористування, відчутно загострена впровадженням державними установами нового адміністративного розподілу. У ході здійснюваних на початку 1920-х рр. бі-

льшовицьким керівництвом перевлаштувань колишні німецькі адміністративні утворення нерідко розділялися на кілька частин (як-от німецькі волості колишньої Березанської округи, які були розподілені таким чином: Ландауська волость опинилася у складі Варварівського району Миколаївської округи, а Рорбахська волость та частина Гальбштадтської відійшли до Березівського району Одеської округи)².

Із встановленням радянської влади всі землі, що вважалися нетрудовими, повергалися до загальнонаціонального державного земельного фонду (держфонду), з якого селяни наділялися землею за встановленою розкладковою одиницею, а земельний залишок утворював колонізаційний фонд (колфонд). Так, на території Молочанської волості було утворено 6 ділянок колфонду площею у 28 977 дес.³ Встановлення землекористування за їдацькими нормами призвело до значного зниження землезабезпеченості колоністських господарств (як-от у Хортицьких колоніях, де запровадження норм у 1,85 та 2,13 дес. на їдока спричинило появу господарств розміром у 2 дес., хоч меноніти у численних зверненнях до уряду доводили, що при наділі, меншому 32 дес., селянин не має можливості раціонально господарювати)⁴.

Землеустрій у німецьких колоніях (здійснюваний згідно з інструкцією від 5 лютого 1920 р. про попередній розподіл земель) часто зводився до відрізання волвиконками від оброблюваної колоністами землі значних наділів на користь ненімецького населення, яке нерідко просто захоплювало найбільш придатні земельні ділянки. Таке «розв'язання» земельного питання не тільки порушувало нормальну сівозміну в колоністських господарствах й призводило до різкого падіння продуктивності праці, але і суттєво збільшувало кількість безземельних та малоземельних колоністів, чисельність яких невпинно зростала ще й за рахунок так званих переселенців-зворотників (висланих до Сибіру в роки Першої світової), біженців періоду громадянської війни (що рятувалися від військового страхіття) та втікачів часів голоду («голодобіженців»), які поверталися в рідні місця нерідко вже після проведеного у 1922 р. землерозподілу. Закон про закріплення землі від 2 березня 1921 р. та здійснення нової економічної політики мали сприяти (за міркуванням радянського керів-

ництва) сталості земельних відносин, однак практичне здійснення передбачуваних на 1921 р. заходів по землеустрою колоній розпочалося тільки з наступного 1922 р. Це відкладання владні установи пояснювали голодом, що наступав, «не помітивши», як на його поширення на Півдні України відчутно впливало значне затягування реалізації пропонованих заходів по землеустрою.

Неврегульованість питань землеустрою і землекористування суттєво гальмувала економічне просування німецьких колоній. Хоч прийняття у 1922 р. Земельного Кодексу і надавало селянству можливість вибору форми землекористування (товариська, общинна, ділянкова, змішана), однак реальне запровадження землевпорядних робіт ускладнилось введенням у березні 1923 р. нового адміністративно-територіального поділу України, який не враховував ані національного складу населення, ані форм господарювання, що склалися історично, як факторів, які впливали на особливості соціально-економічного розвитку утворюваних районів. Це призвело до подальшого вилучення землі (в першу чергу придатної) у німецьких і менонітських колоній. Так, вибіркоче обстеження 4 німецьких колоній Одеської губернії, направлене до ЦК КП(б)У, показало, що у 1924 р. в порівнянні з 1914 р. земельні наділи скоротилися майже вдвічі (з 23 284 до 14 699 дес.)⁵.

Крайнє загострення соціально-економічної ситуації в німецьких колоніях (в першу чергу земельного питання) і, як наслідок, масова еміграція населення, а також наполегливе бажання колоністів відновити власні адміністративно-територіальні утворення як форму захисту своєї національної самобутності, змусили радянське керівництво піти на екстрені заходи у вигляді прискорення землевпорядних робіт вкупі із здійсненням переселенських заходів та одночасним проведенням національного районування. 16 липня 1924 р. Президією ВУЦВК були заслухані пропозиції комісії по обстеженню менонітських і німецьких колоністських поселень Катеринославської та Донецької губерній, на думку якої однією з причин невдоволення колоністів і, як наслідок, прагнення емігрувати до США та Канади була неурегульованість земельних відносин та землекористування в колоніях. Найбільш заплутаною земельна ситуація була визнана в Молочанських та Хортицьких колоніях⁶. Було визначено за необхід-

не: негайне проведення землеустрою з позначенням меж відповідно до норм, встановлених Наркомземом; організація добровільних переселенських груп для розвантаження колоній; бронювання Наркомземом ділянок землі з колонізаційного фонду для німців-переселенців, зокрема для менонітів; надання переселенського фонду усередині колоній виключно колоністам; припинення відрізання землі від колоній та заходів по вселенню в колишні німецькі землі переселенців (особливо духоборів) до проведення землеустрою та ін. Для реалізації даної постанови Президії ВУЦВК Наркомзем 4 серпня 1924 р. зобов'язав Донецьке, Катеринославське та Одеське губземууправління припинити відчуження земель у колоніях, якщо цим зменшувались норми землекористування, встановлені губвиконкомом для німецьких господарств. Також земельним товариствам менонітів (на підставі постанови колегії Наркомзему УСРР від 3 вересня 1923 р.) було надано право оренди землі за пільговими умовами терміном на двократний цикл сівозміни, проте загальна земельна площа на дворі, включаючи наділ, не повинна була перевищувати 32 дес.; понад ці норми за колоніями залишалось до 20 % площі під попас, а також виділялось до 1% земель держфонду для лісонасадження. До проведення землеустрою, а також для виділення спеціальних фондів для переселення німецького населення мусили припинитися доселення в німецькі колонії та відвід нових ділянок на землях, що раніше їм належали (крім земель, вже зачислених за духоборами та іншими переселенцями, чие переселення очікувалось у 1924 р.).

За підрахунками Наркомзему, для збільшення землекористування німецьких колоній за встановленими нормами достатньо було вилучити з колонізаційного фонду приблизно 50 тис. дес. (хоч і зазначалося, що раніше від колоній було відрізане 350 тис. дес.)⁷. У жовтні 1925 р. постановою Президії ВУЦВК та РНК УСРР «Про землеустрій німецьких колоній» колоністам було відведено 51 930 га землі⁸. Тож, про повернення колоністам землі у повному обсязі не йшлося.

Для проведення землевпорядкування німецьких колоній державними органами був розпочатий збір необхідної інформації. Так, 4 травня 1925 р. Донецький губвиконком видав розпорядження № 4697/2 про створення у Маріупольській окрузі 2 землевпорядчих

партій. У пояснювальній записці до плану збільшення землі німецьким колоніям та розселення на держфондах безземельних та малоземельних німців Маріупольської округи зазначалось, що за період з травня 1925 р. по січень 1926 р. було встановлено фактичний розмір та форми землекористування німецьких колоній (в тому числі у порівнянні з дореволюційним); виявлені земельні потреби колоністів, з розрахунку мінімального поділу 16 дес. на двір, а також доприселенські фонди через відрізання від окремих дворів надлишків понад 32 дес.; обстежені фонди, що утворилися з колишніх приватних земель і т.ін.⁹

Здійснення практичних заходів по національному районуванню, незважаючи на проголошені радянською владою перспективи покращення земельної ситуації в німецьких колоніях, не усунуло коректування землеустрою і землекористування не на користь колоністів. Так, при організації Ландауського району Миколаївської округи частина земель держфонду, початково виділених для німецьких колоній, опинилася у складі Березівського району Одеської округи¹⁰. До того ж розгляд землевпорядних справ (серед яких звернення німецьких колоністів становили значну частку), до якого залучалися численні інстанції, нерідко затягувався (незважаючи на неодноразові вказівки радянського керівництва щодо їх невідкладності) на місяці, а то й роки. Так, занадто пізно надійшло розпорядження Миколаївського окрземуправління про включення до плану землевпорядкування на 1925 р. тільки тих справ, в яких землеустрій доводився до двору: попередня підготовка справ закінчилася перед самим початком польового сезону, а повторна їх підготовка фактично переносила початок практичного землеустрою в Ландауському районі на наступний 1926 р. Пропозиція Миколаївського окрвиконкому закінчити землеустрій округи в трирічний строк не знайшла підтримки з боку Наркомзему УСРР (який рекомендував орієнтуватися на п'ятирічний план землевпорядних робіт).

Офіційно визначена нижня норма наділу 16 дес. на двір (що самою ж владою визнавалася за мінімальну економічно рентабельну¹¹) далеко не завжди ставала найнижчою землевпорядною межею. Складений 22 квітня 1925 р. на районній нараді в Ландау проект землеустрою району був змінений губернською земельною нарадою

(про що дільничний землевпорядник повідомив на технічній нараді Ландауського району 4 травня 1925 р.): колонії, що мали в середньому по 15 дес. на двір, дорізки землі (незважаючи на раніше дані обіцянки) не отримували; 21% дорізку пропонувалося надати тільки тим колоніям, що не мали в середньому по 15 дес. на двір. У прийнятій з цього приводу постанові технічної наради Ландауського району було вирішено довести до відома Миколаївського окрвиконкому і окрземуправління, що всі заходи по районному землеустрою (через часто суперечні одне одному розпорядження) стають неможливими¹². За визнанням Миколаївського окрвиконкому, Карл-Лібкнехтовський (колишній Ландауський) район (у якому із загальної площі 75 123 дес. на держфонд і колфонд припадало 10 950 і 1 935 дес. відповідно) був у 1926 р. найменш землевпорядкованим в окрузі (всього 7,46% до загальної площі району). У Молочанських колоніях на 1925 р. з 5 029 дворів неземлевпорядженими були 3 653, безземельними – 624 (тобто кожний восьмий двір)¹³. У Пришибському районі в 1926 р. (при 8 904 дес. держфонду) нараховувалося 526 безземельних родин¹⁴. Подібна ситуація склалася й в інших німецьких національних районах Півдня України.

Зменшені земельні норми не тільки не дозволяли розв'язати земельну проблему в німецьких і менонітських колоніях, але й перешкоджали звичним для колоністів традиційним методам господарювання, бо унеможлилювали (через економічну невідгідність) застосування раніше машинний обробіток землі¹⁵. Це також заважало відновленню традиційної системи рільництва. За складеним у 1924 р. економіко-статистичним описом колонії Ландау Миколаївської округи (що мала 7 010 дес. землі, з них засіяними: під озимину – 722 дес. й під ярові – 3 157 дес.), лише незначна частина господарств вводила сівозміну, наближаючись до шестипільної, та займалася інтенсифікацією землеробства: під чорні пари було відведено всього 104 дес., лушення стерні проводилося на 219 дес., спеціальні культури висівалися тільки на присадибних ділянках¹⁶. В основному ж у німецьких національних районах Півдня України переважала трипільна сівозміна (як-от у Молочанському районі, де у 1925–1926 рр. тільки в чотирьох колоніях впроваджувалося найпоширеніше у дореволюційний час чотиріпільля¹⁷).

На розв'язанні проблеми землеустрою позначалося й підпорядкування німецьким національним районам адміністративно-територіальних одиниць інонаціонального складу. За приклад складності ситуації слугували події щодо землепорядкування в Розівській селищній раді Люксембурзького району Маріупольської округи. У до-революційні часи на землях німецької колонії Розівка оселилися сім'ї найманих робітників, які користувалися лише присадибними ділянками за орендну платню¹⁸; таким чином, утворилося селище із змішаним національним складом (євреї, німці, росіяни), що також отримало назву Розівка. Створення на початку 1920-х рр. мешканцями цього селища колективних господарств «Вперед № 2» та «Надія» поставило на порядок дня питання їхнього землезабезпечення. Колгоспу «Надія» у 1923 р. земельним товариством німецької колонії «Люксембург» було виділено у землекористування 100 дес. Заявку на відведення із землекористування Люксембурзького земельного товариства 135 дес. подав і колгосп «Вперед № 2». Однак влітку 1924 р. Люксембурзьке земельне товариство звернулося до керівних органів із заявою не тільки про заперечення такого претендування, але і з вимогою повернути йому землю, раніше виділену колективу «Надія». Земельна нарада Маріупольського окрземууправління відмовила Люксембурзькому земельному товариству у поверненні землі, наданій колгоспу «Надія», зазначивши при цьому, що у колектива «Вперед № 2» прав на виділення позначеної землі немає¹⁹. Подальша економічна руйнація та втрата раніш використовуваних засобів для існування змусили населення селища Розівка (загальна кількість якого, за даними на 1925 р., становила 1 035 чол.) звернутися із клопотанням щодо збільшення землекористування до сусідніх земельних товариств – Розівського, Хутірського і Первомайського – про відвід пасовищ, однак йому було відмовлено через відсутність вільної землі. Проте це не зупинило намагань жителів селища Розівка отримати саме близько розташовані землі, як-от 370 дес. так званого Кальчинівського державного фонду, утвореного з колишніх земель німецької колонії Кальчинівка²⁰. І хоч ці клопотання були відхилені, гострота зіткнення земельних інтересів у Люксембурзькому районі продовжувала залишатися.

Нарікання населення колоній викликали як постійні затримки у вирішенні владними установами нагальних проблем, так і сама реа-

лізація вже існуючих планів, що створювало перепони на шляху до їх економічного відновлення. У доповіді старшого інспектора наркомату Робітничо-селянської інспекції Ареф'єва, за результатами обстеження у 1926 р. Пришибського й Молочанського районів та Остгеймської сільради Маріупольської округи, вказувалося, що безземельні та малоземельні колоністи, які «живуть у великих нестатках... при наявності величезних площ земель держфонду... винуватять у своїй нужді радянську владу», а «переведення землеустрою може дати величезні наслідки в галузі приваблення німецької бідноти до радвлади»²¹.

Виконання постанов та рекомендацій центру на місцях наштовхувалося на цілий ряд труднощів як через непослідовність вказівок, так і повільність і нерозторопність підпорядкованих інстанцій при проведенні землеустрою в німецьких поселеннях, що ще більше посилювало недовіру німецьких поселенців до радянської влади й живило емігрантські настрої (найсильніші серед менонітів вважали складені умови непридатними як для економічного виживання, так і для відправлення своїх релігійних потреб). На початку 1926 р. член ЦКНМ при ВУЦВК Гафтель звернувся до секретаря ВУЦВК Буценка з доповідною запискою з приводу законопроекту «Про землеустрій німецьких колоній», у якій попереджав, що тимчасове затишшя в земельних спорах німецьких колоністів з ненімецькими сусідами і зменшення еміграційної активності зумовлена очікуванням колоністами безвідкладного законодавчого розв'язання земельного питання державним керівництвом, яке й необхідно здійснити негайно²². Однак постановою ВУЦВК від 3 лютого 1926 р. «Про землевпорядкування німецьких колоній» норми наділення землею німецьких колоній були змінені в бік зменшення, бо тепер прирізка допускалася тільки тим колоніям, яким при загальному розподілі земель залишено менше 16 дес. на двір (що й було деталізовано в розпорядженні Наркомзему від 15 березня 1926 р. № 20/90 та інструкції НКЗС від 1 березня цього ж року). Постанова мала два складники: встановлення розміру землекористування окремих колоній (цим повинні були займатися спеціальні комісії, призначені Наркомземом, у складі голови – представника від Наркомзему – та двох членів – представників від відповідного окрвиконкому та окрбюронацмен) та внутріш-

ньоселищне землевпорядкування (проводилося землевпорядчим апаратом окрземвідділу відповідно до Земельного Кодексу та розпоряджень НКЗС)²³. Визначалися й строки проведення землеустрою: протягом 1926 р. округові земвідділи повинні були скласти й затвердити проекти робіт, а самі землевпорядні роботи планувалося здійснити у 1927–1928 рр.²⁴

В інструкції на виконання вказаної постанови ВУЦВК всі німецькі колонії залежно від наявного розміру землекористування (в порівнянні із дореволюційним) були поділені на три категорії: 1) колонії, чие землекористування не зменшилось; 2) колонії, чие землекористування внаслідок відрізань зменшилось, але середній розмір на двір тепер був вищий за 16 дес.; 3) колонії, чие землекористування внаслідок відрізань стало меншим ніж 16 дес. Прирізка землі з колфонду повинна була проводитися тільки колоніям, віднесеним до третьої категорії, а її розмір – не більший ніж 21% фактичного на той момент землекористування колонії (яке не могло значно перевищувати землекористування навколишнього населення) при середньому землезабезпеченні на двір не більше за 16 дес. До того ж загальна площа землі, яка підлягала прирізці німецьким колоніям, не повинна була перевищувати контрольні розміри, встановлені НКЗС для кожної округи відповідно до кількості колоній та площі німецького землекористування²⁵. Прирізка повинна була робитися із суміжного з колонією колфонду, свого часу утвореного з земель самої колонії; в разі відсутності суміжного колфонду збільшення землекористування повинно було робитися за рахунок черезсуміжних фондів при умові організації на виділеній ділянці висілку з основної колонії²⁶. Нові вказівки різко скорочували можливості збільшення землекористування німецьких поселень, бо більшість колоній було віднесено до перших двох категорій, земельна прирізка яким не передбачалася. До того ж практичне здійснення землевпорядних заходів щодо реалізації вищевказаних документів на місцях значно розтягнулося у часі. Так, створеною президією Маріупольського окрвиконкому спеціальною комісією було з'ясовано, що з огляду на значні площі здійснити землеустрій німецьких колоній (навіть підлеглих під дію зазначених документів) неможливо не тільки влітку 1926 р., а й навіть протягом наступного 1927 р.²⁷

Уповільнення темпів землевпорядкування було пов'язане з певними господарськими розрахунками радянського керівництва.

На початку 1926 р. стратегія подальшого економічного розвитку посушливих південних районів України визначалася Наркомземом як перехід від чисто зернового до змішаного землеробсько-скотарського господарства з уведенням просапного клину (як найбільш посухостійкого) та кормових трав (що не тільки створюють кормову базу, але і відновлюють структуру і родючість ґрунту) при обов'язковому залученні до господарського обігу порожніх земель колфонду. Наркомзем визнав нездійсненним і малорентабельним запропонований проф. Костяковим план утворення в степовій зоні України польового поливного клина, вважаючи при цьому, що підвищення інтенсивності сільськогосподарського виробництва можливе лише за умови здійснення землеустрою з расселенням у нерозривному зв'язку із забезпеченням селищ водою. Така позиція базувалася на результатах досліджень проф. Кондратьєва, який оцінив кон'юнктуру технічних культур і продуктів скотарства на світовому ринку в найближчі роки як більш сприятливу, а розцінки зернових культур як найменш вигідні для вітчизняного експорту. Виходячи з цих прогнозів, Наркомзем визнав можливим використати різницю між світовими і ще більш низькими вітчизняними хлібними цінами, внаслідок чого уважав необхідним використання всіх доступних засобів розширення радянського зернового експорту на європейський ринок, в тому числі і збільшення зернової продукції в районах екстенсивного господарства. При цьому визнавалося, що стале раціонально-екстенсивне господарство Півдня України може розвиватися тільки за умови розвитку ринкових відносин. Тому велике значення в справі відновлення і розвитку господарства степових районів України надавалося заселенню і окультуренню порожніх земель. Появу ж вільних земельних масивів Наркомзем пояснював ліквідацією приватного капіталістичного і напівкапіталістичного крупного орендного господарства, зменшенням населення після імперіалістичної та громадянської війн, неврожаєм і голодом 1921 р. Для реалізації поставлених завдань Наркомземом був складений 7-річний план заходів боротьби з посухою (який почав здійснюватися з 1924/25 операційного року); окремим заходом у справі відновлення сільського господарства степової

України повинно було стати переселення на ділянки колфонду, що залишилися після наділення місцевого населення землею по повній нормі²⁸. Однак у лютому 1926 р. Наркомзем повідомив всім окрземвідділам, що завдання по наділенню всіх безземельних і малоземельних громадян землею до якої-небудь норми поки не здійснене²⁹.

Поряд із такими заходами, як інтенсифікація сільського господарства, розвиток промисловості, експорту і кустарних промислів, меліорація незручних земель, серед можливостей розосередження сільського населення називалося й переселення на Південь України³⁰. В УСРР через малоземельність і крайню перенаселеність лісостепової зони колонізаційний фонд цілком знаходився у степовій смузі (58,6% якого припадало на Одеську губернію, що займала в степовому регіоні перше місце в колонізаційному земельному резервному фонді). Перед поселенням колфонд було необхідно землевпорядкувати (провести обмежування кожної ділянки, улаштувати колодязі, провести дороги та ін.), що далеко не завжди здійснювалося на практиці. Не дивно, що переселення колоністів на колфонд Ландауського району швидко набуло катастрофічного характеру через безводність відведених земель, які потребували великого обсягу меліоративних робіт із значними капіталовкладеннями³¹. Наділення переселенців польовою землею провадилось не на їдока, а на сім'ю (двір) по 15 дес. За правилами, діючими до 1 жовтня 1925 р., сім'ї, що переселялися, повинні були об'єднатися в переселенські товариства. Склад кожної сім'ї мав бути не менше 5 чоловік при 2,5 робочих силах з матеріальною забезпеченістю не менше 500 крб. або сільськогосподарським реманентом.

Політика, орієнтована на відбір для переселення селянських господарств, які володіли необхідними матеріальними ресурсами для улаштування на новому місці, була пов'язана з відсутністю у держави коштів, необхідних для надання допомоги незаможникам, що переселялися. Однак очікуваних результатів таке спрямування не дало, оскільки, за даними округів, 60% прибулих і тих, хто погоджувався на переселення, склали незаможні господарства. Під тиском обставин, що склалися, Президія ЦВК СРСР у постанові від 30 липня 1926 р. вказала на необхідність залучати до переселення незаможні верстви села³². Тепер ставка робилася на переселення багатосімейних дворів з достатнім запасом робочої сили.

На 1927 р. колегією Наркомзему у степових округах було виділено для безземельних і малоземельних німців-колоністів 51 930 га, в тому числі з колонізаційного фонду 48 370 га, з державного фонду місцевого значення 3 560 га. Так, у Молочанському та Пришибському районах Мелітопольської округи були відведені ділянки, що дорівнювали 869 дворовим наділам³³. Однак організовані владою переселенські заходи радикально не покращили земельну ситуацію в німецьких районах Півдня України, оскільки часто-густо наряди Наркомзему (за його ж власними оцінками) направлялися округами в райони, що зовсім не потребували переселення. Також Наркомзем змушений був визнати, що на початку 1920-х рр. (особливо у «страхотливому» 1921 р.) почався стихійний рух населення лісостепу на Південь і «прибулі першими зайняли кращі шмати і за якістю ґрунту і за забезпеченістю водою»³⁴.

Хоч колонізаційні фонди призначалися як для внутрішньоокругового, так і позаокругового розселення, однак на практиці перевага віддавалася останньому. Так, клопотання Миколаївського окрвиконкому про припинення направлення до Миколаївської округи (що мала велику кількість безземельних) переселенців (майже половина з яких в окрузі не проживала, а відведену землю використовувала для здавання в оренду селянам сусідніх селищ), а також про використання залишків колфондів для внутрішньоокругового розселення підтримки з боку Наркомзему не знайшло з огляду на крайнє малоземелля в лісостеповій частині України³⁵. Не дивно, що у 1928 р. Карл-Лібкнехтовський район мав вже значні вкраплення переселенських селищ, населених вихідцями з Чернігівської, Подільської та Київської округ³⁶. Продовження вселення на територію Пришибського і Молочанського районів представників інших національностей загрожувало перетворити ці німецькі адміністративно-територіальні одиниці на змішані. Крім невдоволення населення і політичної небажаності таких змін у доповідній записці ЦКНМ при ВУЦВК до Президії ВУЦВК від 23 листопада 1926 р. також указувалося і на їхню економічну недоцільність, як-от наявність в цих районах 1 732 безземельних сімей місцевого населення (без включення молодих господарів)³⁷.

ЦКНМ пропонувала розселяти німецьких переселенців як на незайнятих землях німецьких районів України, так і на вільних колонізаційних фондах поза територією УСРР³⁸. Так, у таємній доповідній записці до ЦК КП(б)У від 5 квітня 1927 р. голова ЦКНМ при ВУЦВК Буценко визнавав, що за всі попередні роки радянської влади жодного разу не провадилось розвантаження колоній шляхом переселення молодих господарів, що в умовах неподільності колоністських господарств призвело до необхідності проживання в багатьох дворах по декілька родин. Відрізання у колоній значного масиву земель після революції і, як наслідок, так і не ліквідоване малоземелля не дозволяло використовувати традиційний колоністський реманент, не розрахований на обробіток незначних земельних ділянок. Висловлювалась занепокоєність, що нерозв'язаність найпекучішого земельного питання може спричинити нову хвилю колоністської еміграції, з якою треба боротися не тільки адміністративними заходами, але і заходами економічного характеру. Щоб запобігти втрат матеріальних цінностей (бо кожний двір вивозив за межі СРСР від 3 000 карбованців і більше), а також для використання господарських і колонізаційних здібностей колоністів пропонувалось спрямовувати дії на заселення цілих земель на Далекому Сході, в Сибіру та ін.³⁹

Робота по переселенню колоністів у ці регіони почалася з 1925 р. За даними ЦКНМ, надлишкова кількість німецького населення в республіці становила 8 794 осіб, з них 4 680 осіб передбачалося переселити за межі України⁴⁰. Згідно з висунутими у 1927 р. Наркомземом «Пропозиціями щодо інтенсифікації господарства німецьких сіл» передбачалося переселити за межі України (у Поволжя, на Урал, Сибір, Далекий Схід) на пільгових умовах 3 640 осіб, однак ЦКНМ вимагала збільшення кількості до 9 760 осіб. Чисельність майбутніх переселенців та перспективи міграційної роботи були визначені у розробленому десятилітньому плані переселення німців-селян УСРР. У 1928 р. була навіть видана спеціальна брошура «Довідник у справі переселення», в якій роз'яснювалися умови переїзду (переселенці самі повинні були віднайти собі земельну ділянку). Однак у колоністському середовищі, незважаючи на розгорнуту дер-

жавну пропаганду, гасла щодо переселення значного поширення не набули⁴¹.

Отже, впроваджувані радянською владою за часів непу в німецьких районах Півдня України землевпорядні та переселенські заходи не стали суттєвим фактором для вирішення вкрай болісної для населення проблеми землезабезпечення, а потенційні можливості економічного піднесення цих національних адміністративно-територіальних одиниць не були до кінця реалізовані через здійснювану державну політику.

Примітки

¹Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К., 1994; Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К., 1995; Осташева Н. В. На переломе епох... Меннонітское сообщество Украины в 1914–1931 гг. – М., 1998; Материалы к энциклопедии «Немцы России». Пилотный сборник. – М., 2002. – Вып. 7: Немцы Украины; Питання німецької історії: Зб. наук. пр. / Відп. ред. С. Й. Бобилева. – Д., 2004; та ін.

²Євтух В. Б. Німці в Україні... – С. 12.

³Осташева Н. В. На переломе епох... – С. 99.

⁴Там само. – С. 101–102.

⁵Євтух В. Б. Німці в Україні... – С. 13.

⁶Осташева Н. В. На переломе епох... – С. 103.

⁷Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні... – С. 215..

⁸Васильчук В. М. Німецькі поселенці в Україні у перший період радянської влади // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Ред. кол.: С. Й. Бобилева (відп. редактор) та ін. – Д., 2001. – С. 34.

⁹Центральний державний архів вищих органів влади і управління України в м. Києві. – Ф. 413, оп. 1, спр. 200, арк. 26. – Далі: ЦДАВО України

¹⁰Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-2201, оп. 1, спр. 42, арк. 129. – Далі: ДАМО.

¹¹Безносков А. И. Молочанский немецкий национальный район / А. И. Безносков, Н. В. Осташева // Материалы к энцикл. «Немцы России». – Вып. 7: Немцы Украины... – С. 147.

¹²ДАМО. – Ф. Р-2201, оп. 1, спр. 42, арк. 129.

¹³Осташева Н. В. На переломе епох... – С. 105.

¹⁴Данильченко О. П. Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. – К., 1993. – С. 50.

- ¹⁵Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні... – С. 214.
- ¹⁶Тригуб П. М. Південноукраїнське село в період нової економічної політики // Наук. пр.: 36. – Миколаїв, 2000. – Т. 5: Істор. науки. – С. 74.
- ¹⁷Безносое А. И. Молочанский немецкий национальный район... – С. 147.
- ¹⁸Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-1212, оп. 2, спр. 32, арк. 11. – Далі: ДАЗО.
- ¹⁹Там само. – Арк. 62, 69.
- ²⁰Там само. – Арк. 11.
- ²¹Данильченко О. П. Етнічні групи Півдня України... – С. 47–48.
- ²²ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 199, арк. 43.
- ²³Там само. – Арк. 56.
- ²⁴Осташева Н. В. На переломе епох... – С. 105.
- ²⁵ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 199, арк. 56–56 зв.
- ²⁶Там само. – Арк. 62–62 зв.
- ²⁷ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 200, арк. 26 зв.
- ²⁸Там само. – Спр. 199, л. 6, 8 зв., 9–9 зв.
- ²⁹Там само. – Арк. 57.
- ³⁰Там само. – Арк. 7.
- ³¹Сільськогосподарські райони Миколаївщини. – Миколаїв, 1928. – С. 81–82.
- ³²ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 199, арк. 10, 12 зв.
- ³³Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні... – С. 215, 217.
- ³⁴ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 199, арк. 9 зв.
- ³⁵Материалы к отчету Николаевского окружного исполнительного комитета VIII съезду Советов Николаевщины. – Николаев, 1926. – С. 13–15.
- ³⁶Вся Николаевщина. Справочная книга. – Николаев, 1928. – С. 145.
- ³⁷Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст.: 36. док. держ. арх. України / Упоряд.: Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко. – К., 1994. – С. 110–112.
- ³⁸Євтух В. Б. Німці в Україні... – С. 18.
- ³⁹Там само. – С. 117–118.
- ⁴⁰ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 199, арк. 10, 17.
- ⁴¹Осташева Н. В. На переломе епох... – С. 113–114.